

МЕРЕ И ПРОГРАМИ ЗА ПРЕВЕНЦИЈУ НАСИЉА У ШКОЛИ

Резиме. Школско насиље је проблем који се у Србији мало проучава и о којем има мало написа у домаћој стручној литератури. На националном нивоу, као и на локалном, нема разрађених стратегија и програма за превенцију насиља међу ученицима у нашим школама. Нема података о планском, систематском и организованом спровођењу превенције насиља у пракси наших школа. Подаци истраживања указују на потребу да се у школама у нашој земљи примене одговарајући програми превенције насиља међу ученицима, мада се констатује да школско насиље у Србији није тако изражен и озбиљан проблем, као што је у неким другим земљама (САД, Израел, Јапан, Аустрија, Немачка и др.). На основу прегледа релевантне литературе, у овом раду смо приказали неке врло популарне и неке мање познате мере и програме превенције који се користе у разним земљама. Циљ рада је да се пренесу основне и битне информације, из којих се може добити увид у разноврсност постојећих приступа у превенцији школског насиља, а за које се надамо да ће подстаћи иницијативу да се и у нашим школама посвети већа пажња превенцији ученичког насиља – што пре, док још није касно.

Кључне речи: школско насиље, силецијство ученика, превенција насиља, програми превенције насиља, социјално понашање.

У многим земљама у свету школе више нису безбедно место, ни за ученике ни за школско особље. Школско насиље се повећава и у развијеним и у неразвијеним земљама, у сеоским и градским срединама. Насиље међу младима у школи постало је питање јавног здравља и представља проблем којим се бави и Светска здравствена организација, јер, поред других негативних последица које има, насиље у школи ствара хронични страх код ученика, што може бити узрок низа психосоматских болести (Soen, 2002).

САД и Израел су земље у којима је школско насиље врло велики проблем. У САД је током 1990-их година насиље према ученицима и наставницима у националним школама добило размере епидемије (Northwest..., 1994; Osofsky, 1997). Према подацима из 1994. године, у америчким средњим школама сваки пети ученик редовно носи са собом неко оружје – ватрено оружје, нож или слично; у 12% криминалних преступа у школским зградама починиоци су били наоружани; половина свих криминалних напада на тинејџере дешава се у школским зградама, на школском поседу или улици, а број убистава међу особама млађим од 18 година повећао се за 87% у периоду од 1980. до 1990. године (Northwest..., 1994). Крајем 1990-их, извештаји из националних испитивања показују да се ситуација са насиљем у школи погоршала и да су физички напади најчешћи облик тог насиља. Око 70-80% ученика је изјавило да су били сведоци насиља у школи у току школске године и да су томе чешће присуствовали у школи, него у свом дому или суседству. Сваки трећи ученик је доживео да га него удари у школи, сваког десетог су тукли или напали оружјем. Деца се плаше да ће бити жртве насиља у школи, тако да сваки пети носи оружје да би се заштитио, а знатан број њих остаје код куће због страха од насиља. Чак и када поједине школе имају добре планове безбедности – особље за обезбеђење, детекторе за метално оружје, посебне телефонске линије за случајеве напада – деца су у америчким школама стално изложена насиљу, без обзира да ли се ради о градској, приградској или сеоској школи, основној или средњој (Flannery & Singer, 1999). Стручњаци у овој земљи упозоравају да је САД у ризику да изгуби генерацију деце у виртуелним ратним подручјима, као жртве вршњачког насиља и као починиоце тог насиља. Напади на наставнике у америчким школама су такође чести, тако да се у литератури говори о «синдрому тученог наставника», који укључује стресне реакције, као што су страх, депресија, поремећај спавања, главобоље и слично.

У Израелу је школско насиље већи проблем него у већини западних земаља, коефицијент школског насиља је у тој земљи виши него у Русији или САД (које се, иначе, сматрају најнасилнијим земљама у том погледу). Према речима истраживача из Тел Авива (Soen, 2002), стање у школама је такво да иде са зла на горе – статистички подаци показују оштар пораст школског насиља између 1995.

и 1999. године. Агресивно и насилно понашање је постало део свакодневице младих у Израелу, а школе представљају главно средиште испољавања тог понашања. Према истраживачким подацима из 90-их, око 80% дечака и 30% девојчица је укључено у физичке обрачунае у школи, око 15% носи оружје у школу због самоодбране, а приближно половина ученика основне школе је, бар једном, доживела физичко насиље од стране других ученика у току једне школске године. При том, само око 27% случајева насиља ученици пријављују наставницима или директору школе. У Јапану је, такође, школско насиље један од највећих проблема у школама (Okabayashy, 1996).

Међу западноевропским земљама има оних у којима је у школско насиље укључено више од половине ученика. Према подацима Светске здравствене организације, највећа учесталост школског насиља у европским земљама (оним које су обухваћене испитивањем из 1998. године) је у Аустрији, Данској, Гренланду, Литванији и Немачкој, а најмања у Северној Ирској, Грчкој, Велсу, Шведској и Енглеској.

У поређењу са тамном сликом коју дају подаци из истраживања у другим земљама, ситуација у школама у Србији, за сада, изгледа повољније. Истраживачки подаци (Гашић-Павишић, 1998) показују нижи ниво вршњачког насиља у школи, него што је то у већини других земаља о којима се подаци могу наћи у литератури (Гашић-Павишић, 2004а). На пример, у једном новијем истраживању (Гашић-Павишић, 2004б) на питање: »Да ли си ти доживео ове школске године насиље у школи«, 24% ученика је одговорило потврдно, а 76% ученика је одговорило негативно, а најчешће навођени облици насиља представљају вербално насиље (вређање, исмевање, ругање, задиркивање). Наше школе су далеко мање опасне по дечју безбедност него што су то у поменутиим западним земљама, случајеви драстичног насиља и оружаних напада су ретки. Међутим, то не значи да је насиље међу ученицима у нашим школама појава која се може и даље занемаривати, као што се то сада чини. Поготову ако се има у виду светски тренд пораста насиља међу младима, као и чињеница да деца и млади у Србији одрастају у условима који поспешују појаву агресије и насиља (оружани национални сукоби у блиској прошлости, израженост криминалног и агресивног понашања у друштву у целини, доступност оружја, пораст наркоманије, насилнички узори у друштву и медијима, распад моралних и друштвених вредности, криза породице, сиромаштво, посматрање насиља у медијима и др.). Може се, нажалост, очекивати да у наредним годинама насиље међу ученицима у нашим школама постане чешће и опасније. Задатак друштва у целини и стручњака који се баве младима јесте да се потруде да до тога не дође. Не би требало да чекамо да нас сустигну проблеми са којима се суочавају друге земље, развијене и богате (попут САД и Јапана) у вези са школским насиљем, да бисмо онда почели са превенцијом насиља међу младима у школи.

На појаву школског насиља утичу све промене које се догађају у политичким, социјалним, научним и образовним структурама у друштву, оно је одраз целокупне ситуације у друштву. Међутим, не можемо чекати да поправимо ситуацију у друштву, да бисмо се прихватили решавања проблема са насиљем међу младима. Школа не може директно утицати на решавање економских или друштвених проблема, али има моћи и могућности да се супротстави проблему насиља младих, како показују искуства из других земаља. Кривично-правни приступ, односно кажњавање оних који су већ починили насиље, није успешно у решавању проблема учествовања младих у насиљу, истичу еминентни аутори (Northwest..., 1994; Osofsky, 1997). С друге стране, велики број истраживачких студија је документовано показао да превенција насиља у школи може имати врло успешне резултате и то у релативно кратком року.

Из прегледа домаће литературе може се видети да у нашој земљи, до сада, није било системских мера за превенцију школског насиља, нити постоје припремљени модели превенције. Сматрали смо да приказ неких од успешних акција и програма превенције, који се примењују у другим земљама, може бити користан као подстицај и као извор идеја за рад на превенцији насиља у нашим школама.

Мере за превенцију насиља у школи

Постоје на стотине програма за превенцију насиља који се у школама широм света примењују, прате, модификују и проверавају. Међутим, поред тих програма, постоји и низ других разноврсних и бројних акција и мера које се предузимају у циљу смањења и предупређивања школског насиља. Проблем школског насиља се у развијеним земљама сматра националним проблемом и решава се уједињеним акцијама различитих владиних сектора – образовања, здравља, правосуђа, одбране. Спро-

воде се испитивања на националном нивоу (на пример, на иницијативу Конгреса САД, Одбор за образовање је 2001. године урадио националну студију о превенцији насиља и дроге у америчким школама, Santor *et al.*, 2001) и интернационалном нивоу (на пример, европски пројекат о узроцима и природи вршњачког насиља и социјалне искључености у школама и начинима њихове превенције, TMR Network, 2001) да би се прикупили подаци о насиљу у школама и о постојећој школској пракси која се односи на његову превенцију. Оснивају се посебне институције које се баве првенствено безбедношћу школа (на пример, The National School Safety Center, Center for the Study and Prevention of Violence, Hamilton Fish National Institute on School and Community Violence – у САД). Спровode се велике кампање против насиља с циљем да јавност постане више свесна ове појаве (Шкотска, Канада), састављају се национални планови акција за спречавање насиља и над ученицима и над наставницима (Норвешка, Француска), у чему водећу улогу често имају синдикати просветних радника и стручна удружења наставника (*Насиље у школама у свету*, 1998). Оснивају се чак и посебна удружења која се баве проблематиком школског насиља (School Violence Association) и безбедношћу школа. Постоје часописи посвећени насиљу у школи (*Journal of School Violence, School Safety*) и врло богата научна и стручна литература у овој области. У неким земљама (Енглеска, САД) отварају се посебне веб-странице на интернету посвећене школском насиљу и вршњачком злостављању ученика (на једној од веб-страница – Crisis of Violence and Hatred in Today's Schools – налази се база података од 101.000 есеја и 184.980 чланака и извештаја о школском насиљу!), које пружају могућност да се добију практични савети и стручна помоћ, да се размене искуства и информације и да се добију обавештења о програмима превенције које школе могу наручити и купити. На пример, школе у Енглеској могу преко интернета набавити пројекат (веб-страница »Мапа догађаја«) који наставницима омогућава да на основу података од ученика о месту где су доживели насиље у школи, на плану школске зграде одреде места ризична за безбедност појединих категорија ученика.

У САД је 1993. године основан **Центар за превенцију школског насиља**, као први национални државни центар за безбедност у Северној Каролини. Центар има своју веб-страницу, размењује информације путем телефона и поште, помаже школама да развију свој приступ у кампањи против вршњачког злостављања међу ученицима и да спрече школско насиље. Пирамида школске безбедности Центра за превенцију насиља почиње физичким дизајном и технологијом (процена физичке школске средине, да би се утврдило како да се направи план за безбедност), затим, Суд ученика, програм за обуку ученика у управљању конфликтом и вршњачко посредовање, образовање у вези са законом, ангажовање службеника обезбеђења у школи, укључивање локалне заједнице. Службеник обезбеђења и физички дизајн ставрају безбедну средину у школи, а програми обуке и Суд ученика чине ученике довољно способним да могу да се обрачунају са проблемима насиља, ако се појаве.

Разноврсне и бројне мере које се предузимају против насиља у школи могу се груписати према циљним групама на које су усмерене. Голдштајн (Goldstein, 1992), један од најпознатијих аутора програма за превенцију насиља, директор Центра за истраживање агресије на Сиракуза универзитету у САД, направио је такав преглед мера које су у САД предузимане почетком 90-их година. Он је регистровао 137 различитих интервенција које је сврстао у девет група.

1. *Интервенције усмерене на ученике* – различити облици помоћи у учењу; групно саветовање; индивидуално саветовање; вршњачко саветовање; учешће ученика у различитим школским комисијама за безбедност или у саветодавним одборима; организовање ученичких патрола; програми за промену понашања; обука у интерперсоналним вештинама; обука у савладавању стреса; обука у решавању проблема; морално васпитање; програм разјашњавања вредности; обука у замењивању агресије; програми за појачавање самоуважавања; састављање кодекса права и одговорности и др.

2. *Интервенције усмерене на наставника* – обука у управљању агресијом; чешћи контакти ван учионице између наставника и ученика; групне дискусије између управе школе, наставника и ученика; мањи број ученика у односу на број наставника; доследна, праведна, чврста дисциплина; обука у самоодбрани; наоружавање наставника; легализација употребе силе од стране наставника; компензација трошкова повезаних са агресијом; индивидуализована настава; боље упознавање етничког миљеа ученика; већа интеракција наставника са родитељима; обука у сналажењу у случају пљачке, силовања; упутства о опасним околностима.

3. *Интервенције усмерене на школски програм* – курсеви музике и ликовне уметности; курсеви о правима; полицијски курсеви; курсеви о практичним аспектима живота одраслих; центри за учење; различити видови образовања ван редовне наставе и сл.

4. *Интервенције усмерене на управу школе* – коришћење обучених преговарача у конфликтима; јасно одређивање одговорности и ауторитета међу управним особљем; комитет за школску безбедност; координација између школске управе и полиције; приручник о законима и правима; приручник о школским процедурама; правилник о правима и одговорностима; обука у управљању агресијом; демократизовано управљање школом; курсеви о људским односима; приступачан и »видљив« директор школе; релаксирање од наметнутих улога.

5. *Интервенције усмерене на физичку школску средину* – широко осветљавање; искључивање осветљења; смањивање величине школе; смањивање величине разреда; отварање изолованих простора; повећан надзор од стране особља; брзо поправљање оштећења услед вандализма; електронска провера за откривање оружја; безбедни коридори; инсталирање табле за графите; омогућавање ученицима да сликају мурале; спонзорски дани чишћења школе; коришћење плексигласа или сличног материјала за зидове; инсталирање декоративних решетки на прозоре; означавање школског инвентара; прегледна школска зграда; детектори за откривање уљеза у згради; коришћење личног алармног система; промена изолованих простора тако да привуку људе и др.

6. *Интервенције усмерене на родитеље* – одбор за спречавање изостајања са наставе; обука у родитељским вештинама; родитељи као гостујући предавачи; родитељи као посредници између рада и учења; већа законска одговорност родитеља за понашање њихове деце; центри за породично васпитање; уговори ученика и родитеља о ненасиљу и др.

7. *Интервенције усмерене на особље за обезбеђење* – између осталог, ангажовање лица из обезбеђења да поучавају о законима, за саветовање, посете породицама ученика и састављање школског приручника о безбедности.

8. *Интервенције усмерене на заједницу* – програми помагања, образовање за спречавање вандализма; омогућавање локалној заједници да користи просторије школе после часова; заједничке прославе и друштвено корисне акције организоване са школом и у школи.

9. *Интервенције усмерене на државу* – успостављање јединственог система извештавања о случајевима насиља и вандализма; састављање државног надзорног одбора против насиља; строжији прописи о ношењу оружја; боља координација федералних и локалних служби; бољи закони о дејем раду и др.

Амерички Конгрес је 1994. године овластио Одељење за образовање да уради студију о школском насиљу и његовој превенцији и 2001. године то одељење поднело је конгресу завршну студију о овом проблему (TMR Network, 2001). Према подацима тог проучавања, већина школа има релативно низак ниво озбиљног криминала (телесни напади с тежим повредама, оружано насиље, пљачка). Подаци су добијени на основу описа које су дали представници управе школа и две трећине њих је описало своје школе као безбедне и врло безбедне, са ниским нивоом ремећења реда. Оваква слика је у супротности са поменутих подацима које наводе многи амерички аутори као што су: Голдштајн, Ософски, Фланери и Сингер, Косроупур и Волш, и ово неслагање не можемо објаснити (можда се ради о пристрасности самих извештача–директора школа).

У овој студији су напори школа да спрече проблематично понашање груписани у категорије: превентивне активности, школска безбедност, школска дисциплина, школска клима. Налаз је да многи превентивни програми немају минимум квалитета у погледу бројних карактеристика као што су: финансијска подршка, учешће ученика, надгледање и евалуација. То значи да већина школа сматра да превентивни програми, уопште узев, не играју значајну улогу у спречавању проблема у понашању ученика. Многи програми се примењују у школама које сматрају да су безбедне и да им ти програми нису потребни.

Већина школа користи стратегију да надгледа кретање ученика и осталих особа кроз школу, на разне начине, обично то чини школско особље и управитељ школе, а у великим градским школама се користе детектори метала и сл. У погледу школске дисциплине утврђено је да правила обично поставља школски округ и да она укључују различите нивое кажњавања за теже прекршаје, а да је предвиђено мало награда у тој процедури. Правила се не поштују довољно доследно, а наставници се разликују у свом поступању када ученици ремете ред. Неки настоје да решавају све дисциплинске

проблеме сами, осим најтежих, а други се баве само ситнијим прекршајима у разреду, а за озбиљније шаљу ученике код директора. Већина истраживача, који су вршили посматрање у школама у овом испитивању, извештава да је добра комуникација између наставника и ученика и да је клима у школи добра. Просторије и школска физичка средина су већином чисте, без вандализма.

Активности које се користе за превенцију насиља су у испитиваним школама двоструке. Једну врсту чине превентивни програми који могу да трају од један сат па дуже, а чији је циљ да ученици стекну знања, вештине, вредности, које спречавају проблематично понашање. Друга врста су активности усмерене на школу у целини: обезбеђивање информација о опасности од насиља и о расположивости служби – помоћу постера, брошура, видеа, предавања; реорганизација распореда часова; формирање малих разреда, тимова; обезбеђивање атрактивних програма; стипендије за ученике; премештање деце са проблемима у другу школу; третмани или превентивне мере за административно особље у школи (превенција употребе дроге и алкохола, дувана, самоконтрола беса, или други проблеми менталног здравља и здравља уопште); подешавање и употреба архитектонског дизајна школе. Већина школа (76%) користи превентивне програме обуке ученика, али је квалитет њихове примене прилично лош. Насупрот другим налазима, у овој студији је нађено да најнижи ниво безбедности имају најурбанизованије и најмање развијене сеоске области.

У САД је 1980-их година дошло до промене у схватању насиља – то се више није сматрало само проблемом поштовања закона, већ питањем јавног здравља, тако да је при Центру за контролу болести основан Огранак за епидемиологију насиља. То је значило и нов приступ у превенцији насиља. Нагласак је стављен на мењање понашања жртве (промене у »домаћину« болести) и нападача (патогеног агенса) уместо на мењање средине (промене школске структуре и средине – боље осветљавање зграда, веће присуство чувара и сл.). Циљ је да се »домаћин болести« (жртва) учини отпорнијим на болест (насиље), а да се патоген (насилник) учини мање вирулентним (Pothrow-Stith, 1987).

Програми за превенцију насиља у школи

Бројна истраживања су показала да пажљиво примењени програми превенције могу битно да смање насиље међу ученицима у школи. Успешни програми могу да смање силецијство ученика, вандализам, туче, крађе, изостајање из школе, а истовремено, могу да развију позитивно понашање код ученика, да створе добре односе међу ученицима у школи и добру школску климу, да развију позитивније ставове код ученика према школском раду и школи и да побољшају школски успех, ред и дисциплину у разреду. У неким земљама постоје институције које прикупљају информације о постојећим превентивним програмима и о њиховој ефикасности и дају препоруке школама које од тих програма да примене, уз информације како да набаве програме. Међу бројним и разноврсним програмима, има неких који су, као изузетно добри и проверено успешни, прихваћени у разним земљама.

Такав је **Програм превенције силецијства (The Bullying Prevention Program)** норвешког аутора Дана Олвеја (Olweus, 1999), један од првих програма, настао почетком 80-их као део националне кампање у Норвешкој против силецијства у школама, која је изазвана самоубиствима троје деце које су ученици у школи злостављали. Програм је састављен са намером да се повећа свест о проблему насиља и знање о њему, да се постигне активно укључивање родитеља и наставника у решавање проблема школског насиља, да се развију школска правила и процедуре против силецијског понашања и да се обезбеди подршка и заштита жртвама силецијства у школи.

Циљ програма је да се промени постојећа школска средина, како би се смањиле могућности за појаву силецијства међу ученицима и могућности да силеције буду награђене за своје насилно понашање, било кроз понашање саме жртве, било кроз понашање осталих ученика. Теоријску основу програма чине развојни модели агресивног понашања и теорија модификације понашања (Stevens, Bourdeaudhuij & Van Oost, 2000). Олвеј сматра да ученици који злостављају другу децу у школи, већином то раде зато да би задобили доминацију над њима или бољи статус међу вршњацима. Када им се придруже у насиљу или ако посматрају као публика њихово силецијско понашање, вршњаци сами доследно поткрепљују понашање силеције. Уколико такво агресивно понашање нема негативних последица по силецију, од стране родитеља, вршњака или учитеља, или су те последице незнатне, силецијско понашање се увећава. Зато, сматра Олвеј, антисилецијски програми треба да промене социјалну средину у којој се ученици налазе, применом јасних правила против силецијског понашања, дакле, смањењем позитивних последица насилништва и повећавањем негативних исхода по насилника. Олвејев програм активно укључује родитеље, вршњаке и наставнике. Интервенција је

заснована на ауторитативној интеракцији између одрасле особе и детета, односно моделу породичне дејје неге који је примењен у школским условима, а чији је циљ стварање топле и позитивне школске атмосфере, као и увођење јасних правила против неприхватљивог понашања према вршњацима.

Програм је намењен ученицима основне и средње школе и обухвата све ученике у школи, без обзира да ли се њима лично догодило насиље и да ли су насилници. Програм је универзална интервенција за смањивање и превенцију проблема силецијства међу ученицима. Остварује се у школи и школско особље је првенствено одговорно за његово спровођење. Програм се примењује на три нивоа – ниво школе, разреда и појединачних ученика. Школске компоненте укључују: примену анонимног упитника, да би се проценила природа и учесталост насиља у свакој школи; затим, једнодневну конференцију у школи, да се размотри насиље у школи и састави план интервенција; формирање Одбора за координирање превенције силецијства који треба да координира све аспекте школског програма; повећан надзор ученика на местима где се обично догађа насиље. Рад на нивоу разреда предвиђа успостављање разредних правила против силецијства и придржавање тих правила и држање редовних разредних састанака са ученицима. Рад са појединачним ученицима обухвата оне који су били жртве силецијства или су силеције, а по потреби се укључују и разговори с њиховим родитељима. Првенствени циљ је да ученици–силеције усвоје процедуру обештећења. Између насилних ученика и наставника саставља се уговор који предвиђа да ученик поправи последице свог агресивног понашања тако што ће урадити нешто за жртву или разред. Ученицима који су жртве насиља пружа се интензивна подршка усмерена на појачавање њихових социјалних вештина, емоционалну помоћ и разговор о стратегијама за успешније поступање у случају кад их неко злоставља. У индивидуалном раду са ученицима и родитељима, поред наставника, могу да учествују и стручни сарадници из школе и стручњаци за ментално здравље. Програм је примењен у Норвешкој, САД, Енглеској, Немачкој, Белгији и другим земљама, са ефектима смањења од 30% до 70% силецијства (према извештајима ученика). Олвеј је назван »водећим светским ауторитетом« за проблеме злостављања. Неки аутори, који су проверавали ефекте Олвејевог програма, упозоравају да успех програма зависи од подршке средине у којој се школа налази и да је програм подеснији за основну него за средњу школу (Stevens *et al.*, 2000).

Учините вашу школу отпорном на насиље (Bully – Proofing Your School) је програм који је настао у Денверу (Колорадо) на основу Олвејевог програма. То је такође обухватни програм. Компоненте програма су: укључивање школског особља и доношење одлуке како да се смањи насиље; програм за ученике у ком се користе игре улога, моделовање и дискусије у разреду; подршка жртви, где се наглашава развијање самоуважавања и социјалних вештина; интервенција за насилнике који уче контролу беса и емпатију; и интеракција са родитељима насилника и жртве. Школско особље се у оквиру девет састанака обучава за решавање сукоба и за коришћење метода интервенције у случајевима силецијства, као и за примену техника решавања социјалних проблема. Нагласак у програму је на уклањању моћи насилника, а не на његовом кажњавању. Користе се и родитељске групе за подршку (*Youth Violence Project*, 2004).

Други један светски познат програм превенције насиља младих јесте Голдштајнов програм (Goldstein & Glick, 1987; Goldstein, 1992) **Учење замене агресивне (Aggression Replacement Training)**, који је првобитно био намењен хронично агресивним адолесцентима и деци, тј. малолетним преступницима. Садржај програма чини учење просоцијалног понашања, затим, обука у контроли беса и морално васпитање. Голдштајн сматра да је агресивно понашање научено понашање. Начин на који се учи је као и за друга антисоцијална и просоцијална понашања – посматрањем других, посредним искуством (на пример, гледањем других како се понашају и како су награђени за то), или директним искуством (понашањем на одређени начин и добијањем награде за то). Хронично агресивна деца живе од раног узраста у средини где се често користи агресија успешно и где нису могла да стекну просоцијалне вештине, као што су: ненасилно решавање конфликта, преговарање, подесно обрачунавање са оптужбама, успешно одговарање на неуспех, оптужбе, задиркивање, одбацивање или бес.

1. **Учење вештина** обухвата педесет облика просоцијалних понашања. Стратегије су:

- моделовање – ученици у групи гледају неколико примера експерата који користе понашање и вештине у којима су они слаби или им недостају;

- игра улога – дају им се неколико вођених могућности да увежбавају подесно понашање према људима;
- фидбек о постигнућу – инструктор похваљује и даје повратну информацију о томе како добро је ученик одиграо улогу, коју је експерт–модел приказао; дају се поновна упутства, ако треба;
- учење генерализације – ученик се подстиче да учествује у низу активности које му помажу да научене социјалне вештине примени, када треба, у реалном животу.

Вештине које се уче разврстане су у шест категорија:

- почетне социјалне вештине – започети разговор, представити се, дати комплимент;
- напредне социјалне вештине – тражити помоћ, извинити се, дати упутства;
- бавити се осећањима – туђим бесом, изражавање осећања бесом;
- користити алтернативе агресији – одговор на задиркивање, преговарање, помагање другоме;
- изаћи на крај са стресом – оптужбама, припрема за стресну конверзацију;
- планирање – постављање циљева, доношење одлука, постављање приоритета за решавање проблема.

2. **Обука у контроли беса** има за циљ да се млади склони насиљу науче да контролишу свој бес. Ученици морају да донесу на састанак један или два описа недавног доживљаја који је код њих изазвао бес. Током десет састанака обучавају се:

- да идентификују изазиваче беса код њих – спољашње догађаје или унутрашња самотврђења,
- да идентификују знаке беса – своје кинестетичке или физичке доживљаје, емоцију коју они осећају као бес,
- да опомену, нареде сами себи (на пример, »остани миран«, »охлади се«, или да туђа понашања не схватају као непријатељска,
- да смањују свој бес – дубоко дисање, бројање уназад, замишљање мирољубивих сцена, замишљање дуготрајних последица нечијег понашања,
- да користе самовалуацију – размишљање о томе како су добро препознали знаке беса, користили самоопомене и смањили бес, и да поводом тога похваљују и награђују себе.

3. **Морално васпитање (образовање)** је усмерено на појачавање осећања праведности, правде, поштења, на бављење потребама и правима других. Млади могу свесно бирати да буду агресивни и зато је важна компонента програма развијање вредносне оријентације, тј. морално васпитање. У групним разговорима користе се моралне дилеме које изазивају когнитивни конфликт. Затим се води разговор о томе у групи вршњака који имају више нивое моралног резонувања.

Трајање Голдштајновог програма је од десет недеља, али време може бити и различито. Евалуација програма (Goldstein & Glick, 1987) показала је да су млади делинквенти постигли знатан успех у стицању пет од десет социјалних вештина и да је остварен успешан трансфер тих вештина. Такође, морално резонување код младих укључених у програм је достигло више стадијуме и повећао се ниво њиховог конструктивног, просоцијалног понашања и постали су успешнији у подесном давању или примању критике и у самоконтроли. Међутим, Голдштајн упозорава да је за успех овог програма, када се ради са малолетним преступницима и децом из социјално депривираних слојева, неопходно настојати да се промени дух средине у којој се они налазе, тако да их, када се понашају просоцијално, њихови вршњаци подржавају, а не исмевају.

Голдштајн (1997) је развио још један програм – **Просоцијални програм за агресивне младе (Prosocial Curriculum for Aggressive Youth)**, у ком је нагласак на учењу позитивног понашања, као замене за агресију. Поред обуке ученика у интерперсоналним вештинама, контроли беса и моралном расуђивању, овај програм садржи и обуку у решавању проблема, социјалном опажању, емпатији, управљању анксиозношћу и сарадњи. Састоји се од десет курсева, од којих се два односе на изграђивање групе за просоцијалну подршку и на разумевање и примену групних процеса. Полазна основа програма је да смањивање агресивног понашања у разреду, породици или заједници применом кажњавања не може да научи децу како да се понашају на другачији, позитиван начин.

Програм **Градитељи мира (Peace Builders)**, аутора Фланерија и сарадника (Flannery *et al.*, 2003) један је од америчких програма који препоручују Одељење за образовање САД и Одељење за правосуђе САД, као програм који је ригорозно проверен и који има поуздане доказе о успешности. Овај програм настоји да смањи агресивно понашање и повећа социјалну компетенцију појединачних ученика, променом културе или климе у школи. Намењен је ученицима од припремног до петог разреда основне школе. Интервенција је укључена у свакодневну рутину, а не кроз програм који је

временски ограничен или ограничен на наставни предмет. Програм не предвиђа реализацију у оквиру одређеног броја сати недељно, већ укључује активности које могу да се примене у току дана у било ком разреду од стране било ког наставника или школског особља. Централна стратегија програма је пружање што више модела просоцијалног понашања и подстицаја на такво понашање и награђивање (поткрепљивање) позитивног понашања. Током времена, овај приступ доводи до повећавања дечје социјалне компетенције и до смањења учесталости и интензитета агресивног понашања. Програм користи посебну стратегију да се избегне диференцијално или случајно поткрепљивање негативног понашања и конфликта, што се понекад догађа са програмима посредовања у конфликту.

Сва деца и особље у школи уче пет простих правила изречених обичним језиком, што чини интервенцију лако за учење и одржавање: (а) похвалимо људе, (б) избегавајмо осуђивање, (в) тражимо савет од паметних људи и пријатеља, (г) обратимо пажњу на штету коју смо причинили и поправимо је, (д) исправимо грешке. Да би се помогло ученицима да науче ове принципе, програм укључује: (а) дневне ритуале који се односе на језик програма и принципе који су означени да подрже осећај припадности; (б) подстицаје и симболе који могу да се примене у различитим околностима у заједници; (в) специфичне подстицаје да се нове стратегије пренесу на друге околности, осим оних у којима су научене. На пример, особље и ученици се подстичу да користе бележницу похвала да би обратили пажњу на позитивно просоцијално понашање и похвалили га у разреду, школи, породици. Посебан »Плакат за мир« може да се постави поред фонтане са водом за пиће, да се деца подстакну да не иду преко реда док чекају свој ред, а ученици се понекад шаљу код директора због љубазних поступака или добрих дела, а не само због дисциплинских проблема. Принципи и правила прожимају целу школу и ученици извршавају активности из посебно дизајниране хумористичне књиге у којој су они нацртани као јунаци. Наставници активније надгледају »врућа места« у школи, као што су трпезарија и холови, похваљују просоцијално понашање. Све то је усмерено на стварање позитивне климе и културе у школи, са нагласком на позитивно понашање (осетљивост и брига за друге, емпатија, сарадња, помагање и подршка другима, самоконтрола, зрели облици понашања са вршњацима, љубазно понашање). Обука наставника за спровођење програма има неколико фаза, укључујући преинтервентно усмеравање целокупног школског особља, полудневну обуку у виду радионице и екстензивно надгледање од стране стручњака из програма (у просеку два сата недељно, у прва три-четири месеца интервенције, а затим, по потреби). Свака школа која учествује у програму има посебан састанак посвећен темама које је школско особље уочило као важне; периодично се организује групни форум да би се размотрила успешност програма; повремено се организују једнодневни радни састанци усмерени на примењивање и стварање нових материјала и интервенција.

Програм превенције насиља за адолесценте (The Violence Prevention Curriculum for Adolescent) је развијен у Бостонском центру за младе при Бостонској градској болници, током 1980-их и примењен је у средњим школама. Програм су реализовали лекар који је долазио у разред и стандардни наставник, који је обучен да изводи програм. Пошло се од социјално-медицинског приступа насиљу. Програм је састављен тако да обезбеђује статистичке информације о адолесцентском насиљу и усмрћивању; да приказује гнев као нормалну, потенцијално конструктивну емоцију; да код ученика ствара потребу за алтернативама тучи, кроз дискусију о потенцијалним добитницима и губитницима због туче; да ученици анализирају шта претходи тучи и да увежбавају избегавање туче, користећи игру улога и видео снимке; да стварају климу у разреду која је ненасилна и у којој се вреднује понашање које доприноси превенцији насиља (Prothrow-Stith, 1987). Програм је намењен ученицима који живе у градској средини са високом учесталošћу насиља. Они се поучавају да је ствар избора да ли се тући или не и да је при прављењу избора важно узети у обзир потенцијалне последице. У игри улога се приказује уобичајена ситуација насиља, анализира се како долази до насиља, и које су улоге главних учесника и њихових пријатеља. Игра улога се снима на видео траци, што служи касније за дискусију. Указује се на провокативно понашање и разматрају алтернативе том понашању. Дискусија је усмерена на показивање и поткрепљивање превентивног позитивног понашања.

Игра доброг понашања (Good Behavior Game-GBG) је тип школски заснованог програма превенције који се доказао као успешан у смањивању агресивног понашања и других облика дечјег и адолесцентског проблематичног понашања, као што су пушење и лош школски успех. ГБГ користи технику модификације понашања у разреду, као примарно средство за смањивање агресије и

проблематичног понашања. Ученици су груписани у тимове и наставник награђује тим, ако ни један члан тима не покаже нежељено понашање у току обуке која је у виду игре. Учитељ почиње награђивањем тима опипљивим поткрепљивачима, а онда постепено иде ка мање опипљивим наградама (Flannery *et al.*, 2003). Техника Игра доброг понашања користи се и у програму **Повезивање интереса породица и наставника (The Linking the Interests of Families and Teachers (LIFT))**, као кључни елемент у десетонедељној универзалној превентивној и интервентној стратегији за смањење агресије и повећавање социјалне компетенције ученика. Укупна интервенција се састојала од обуке родитеља, ГБГ програма, и систематске комуникације између родитеља и наставника. Интервенција је имала непосредне и значајне ефекте на смањење физичке агресије међу ученицима на игралишту, као и изваншколски утицај на повећање социјалне компетенције деце. Деца која су била најагресивнија, имала су највише користи од програма. Овај програм довео је до значајних промена у понашању ученика, релативно краткотрајном интервенцијом (Flannery *et al.*, 2003).

Посебну врсту програма представљају програми превенције насиља код ученика који су намењени за организовање слободног времена деце када им се заврше часови у школи. Разлози за увођење ових програма су околности да многа деца остају сама после школе код куће и то је време када малолетничка делинквенција достиже врхунац и када су деца изложена искушењу ризичних понашања.

У САД је основан Национални институт за време ван школе, који има разноврсне програме. Програми помажу да се смањи малолетнички криминал и насиље, јер нуде алтернативне активности за децу и младе у време када су ван школе. Ови програми обезбеђују присуство одговорне одрасле особе, надзор над децом са њихове стране, конструктивне активности и заштиту од штетног притиска вршњака и старије деце у току ризичних сати. Важан елемент програма је брижан однос и подршка ученицима од стране одраслих, јер се полази од уверења да у породици, школи и заједници постоје заштитни фактори који могу помоћи да се смањи или ублаже исходи лоших животних догађаја. Здрав развој младих зависи од квалитетних односа са родитељима и другим одраслима, а у спречавању ризичних понашања треба и становници локалне средине да се укључе у рад са децом. Облици програма су разноврсни – од групе тинејџера који се играју у кући једног од њих под надзором родитеља и неке друге одговорне одрасле особе, до формалнијих активности и високо структурисаних програма који се изводе у школи, после часова и програма који интегришу школу и заједницу где се школа налази. У САД су програми за младе спонзорисани од стране разних организација и имају федералну подршку. Ако родитељи не користе ове програме за децу после школе, онда им се препоручује да надгледају децу у току тог времена, тако да знају где се она налазе, чиме се баве и са којим друговима. Овакав надзор је повезан са школским постигнућем, нижим нивоом антисоцијалног и делинквентног понашања и нижим нивоом прераног сексуалног понашања. Деца мање учествују у антисоцијалном понашању, ако имају надзор родитеља када су сама код куће. То не значи стално присуство родитеља, већ доследну, чврсту контролу и надгледање и са даљине, што може бити и у виду телефонских позива или разговора о томе шта ће дете радити у време после школе. Родитељи су одговорни и за надгледање тинејџера, мада они то могу схватити као кршење њихове аутономије. Међутим, млади људи у ствари желе безбедно место с одраслом особом и другим младим људима, они желе »учење, раст, структуру и безбедност« (Paten & Robertson, 2001).

Нови видови програма превенције насиља младих су програми који су доступни преко компјутера. Један такав програм је, на пример, **Комјутерски програм за обуку у управљању бесом (Smart Talk)**, који је намењен агресивним ученицима и чији је циљ појачавање и побољшавање њихове вештине решавања сукоба. То је осмонедељни програм у којем ученици учествују преко компјутера. Ученици који су учествовали у овом програму спремнији су него ученици који нису били укључени у програм, да користе ненасилне стратегије у будућим сукобима. У евалуацији програма је закључено да интервенција треба дуже да траје и да у програмске радионице треба укључити родитеље и наставнике (Scheckner & Rollin, 2003).

На крају, поменућемо и један специфичан приступ превенцији озбиљног, тешког насиља ученика у школи, који се користи у САД. То је **Процена ученикове претње (Student Threat Assessment)**, приступ који је првобитно развила Тајна служба САД, а који се заснива на проучавању особа које су напаале и претиле да ће напасти јавне службенике (Cornell, 2003). Овај поступак се користи када особа (или особе) прети да ће извршити акт насиља (тзв. циљано насиље). Процена претње је процес оцењивања претње и околности око ње, како би се открило колико је вероватно да

ће се претња остварити. Овај поступак у школи садржи шест принципа. (1) Насиље није спонтан непредвидљив догађај, већ је резултат процеса који се може открити, што значи да се школско насиље може спречити ако се довољно зна о понашању ученика у припреми насиља. (2) Процена претње мора да обухвати не само ученика који прети (његове породичне прилике, могуће доживљене стресове), већ и ситуацију, околности и циљ на који је претња усмерена, да би се открили фактори који обесхрабрују или подржавају насилни поступак. (3) Школска управа мора бити опрезна и критична у односу на расположиве податке, да не доноси преурањене закључке на основу гласина. (4) Закључци треба да се заснивају на објективним чињеницама и понашањима, пре него на претпостављеним цртама или карактеристикама ученика који прети. (5) Информације треба тражити од различитих извора и у школи и ван ње. (6) Процена претње треба да узима у обзир и то да ли ученик који је саопштио претњу има намеру и средства да је изврши. Приступ је посебно намењен школским полицајцима, школским психолозима и школским саветницима. У анализи ефеката примене овог поступка наводи се да је у 35 праћених школа било 185 претњи и да је 70% тих претњи пролазног карактера, 21% су процењене као озбиљне, а 9% као врло озбиљне, односно испоставило се да 1 од 1000 ученика прави озбиљне претње. Од 16 ученика чије претње су процењене као врло озбиљне, 11 њих је суспендовано из школе. Аутори овог приступа истичу његову предност у односу на друга два криминалистичка приступа превенцији школског насиља: нулта толеранција и профилисање насилних ученика. Суштина приступа нулте толеранције је да се ученик искључи из школе при било каквој претњи или да се строго казни за најмање кршење правила у вези са насиљем, без обзира да ли је то стварно штетно или претеће по друге. У пракси то доводи до бесмисленог кажњавања ученика, тако да се искључују из школе зато што поседује пластичне играчке у виду оружја, па су критичари овом приступу дали назив – »нулти смисао«. Криминалистичка техника профилисања преступника – прављење списка карактеристика типичног преступника – показала се неподесном у предвиђању оружаних напада у школи од стране ученика, тако да је приступ процене претње препоручен као кориснији и успешнији за предупредивање случајева тешког насиља у школи.

Завршне напомене

Како истиче амерички дечји психијатар Ософски (1997), која се посебно бави проблемима деце која живе у савременом насилном друштву, у решавању проблема са насиљем, друштво се усмерило на приступ правосуђа, али има мало доказа о томе да затвори смањују криминал. С друге стране, примењени програми ране превенције насиља у школи у различитим земљама, показују да се пораст насиља код младих може зауставити и да се учесталост насиља у целини може значајно смањити.

Школа има могућности да раном превенцијом предупреди и смањи насиље код ученика, али је једнако важно и то што она има и могућности да код ученика развије позитивно социјално понашање, како код деце која трпе насиље, тако и код деце која врше насиље. Ефекти добрих програма превенције обухватају не само позитивне промене у социјалном понашању ученика, већ и бољи школски успех, здравији лични развој ученика и успешнији рад школе у целини.

Искуства примењених програма показују да је најуспешнији приступ превенцији школског насиља онај који обухвата све људе у школи – и ученике и особље, који почиње рано – још на предшколском узрасту, који прожима целокупни васпитно-образовни програм – а не ограничава се на поједине ученике или поједине предмете или часове (»радионице«), усмерен је на изградњу позитивне климе у школи – у којој се не толерише насиље, а позитивно понашање се подстиче и награђује. Битан део успешног превентивног програма је укључивање самих ученика у давање информација о школском насиљу и у пружање помоћи и подршке вршњацима који су жртве насиља. Превентивни програми су успешнији када имају подршку наставника, родитеља и друштвене средине у којој се школа налази.

Свака школа треба да одабере програм превенције насиља који одговара њеним потребама и околностима у којима ради. За увођење и спровођење таквог програма треба да добију одговорне улоге сви учесници у васпитно-образовном раду школе, то не треба да буде задужење само појединачних наставника или других појединаца у школи. Деца која су жртве вршњачког насиља најчешће није потребна професионална помоћ стручњака, већ одговорна одрасла особа којој могу да приђу и да јој изнесу своје проблеме, страхове и бриге.

За разлику од других земаља, у Србији се школско насиље мало проучава и не привлачи већу пажњу школских власти и стручне јавности. На националном нивоу, као и на локалном, нема

разрађених стратегија и програма за превенцију насиља међу ученицима у нашим школама. Међутим, емпиријски подаци (Гашић-Павишић, 1998) указују на потребу да се и у нашим школама примене подесни програми превенције насиља међу ученицима, мада ситуација у нашим школама у том погледу није тако озбиљна као што је у неким другим земљама.

У овом прегледу начина превенције насиља код ученика у школи приказали смо неке врло популарне и неке мање познате мере и програме превенције. Намера нам је била да пружимо основне и битне информације из којих се може добити увид у разноврсност постојећих приступа у превенцији школског насиља. Надамо се да ће ове информације подстаћи иницијативу код наших школских стручњака и школских власти, да се и у нашим школама посвети већа пажња превенцији ученичког насиља – што пре, док још није касно.

Коришћена литература

- Cantor, D. et al (2001): *A closer look at drug and violence prevention efforts in American school*. PES, US Department of Education, Rocville.
- Cornell, D. (2003): *Student threat assessment* (chapter prepared for handbook of school violence), ed. E. Gerler (електронска верзија чланка).
- Flannery, D. & M. Singer (1999): *Exposure to violence and victimization at school*. New York: Teachers College.
- Flannery, D. et al. (2003): Initial behavior outcomes for the peace builders universal school-based violence prevention program, *Developmental Psychology*, Vol. 39, No. 2, 292–308.
- Гашић-Павишић, С. (1998): Насиље у школи; у М. Милосављевић (ред.): *Насиље над децом* (157–187). Београд: Факултет политичких наука.
- Гашић-Павишић, С. и А. Јамазаки (2001): Учесталост насиља у јапанским и српским школама, 7. научни скуп »Емпиријска истраживања у психологији«, *Резимеи*. Београд: Филозофски факултет.
- Гашић-Павишић, С. (2004а): Насиље у школи и могућности превенције; у С. Крњајић (прир.): *Социјално понашање ученика* (193–222). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Гашић-Павишић, С. (2004б): *Како деца схватају и доживљавају вршњачко насиље у школи* (материјал у рукопису).
- Goldstein, A. & B. Glick (1987): *Aggression replacement training*. Research Press.
- Goldstein, A. (1992): *School violence: its community context and potential solutions*, Testimony to be presented to Subcommittee on Elementary, Secondary and Vocational Education Committee on Education and Labor, U. S. House of Representatives.
- Голдштајн, А. (1997): Припрема: курикулум за развој просоцијалног понашања код агресивних младих; у С. Јоксимовић, С. Гашић-Павишић и Ј. Миоциновић (прир.): *Васпитање и алтруизам* (141–162). Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Khosropour, S. & J. Walsh (2001): The effectiveness of a violence prevention program: did it influence how children conceptualize bullying?, Paper presented at the *Annual Conference of the American Educational Research Association* (1–28). Washington.
- Насиље у школама у свету* (1998). Београд: Министарство просвете Републике Србије.
- National Association of School Psychologist (1994): What works; in *Testimony on preventing school violence and effective methods for improving school safety* (4–7). Washington: United States House of Representatives.
- Northwest Regional Educational Laboratory (1994): Bulletproof: guns and violence in school, *Making school safe – Special issue*. Northwest policy (фотокопија, без података).
- Okabayashi, H. (1996): Intervention for school bullying: observing american schools, *Psychologia*, Vol. 39, 163–178.
- Olweus, D., S. Limber & S.F. Mihalic (1999): Blueprints for violence prevention, Book Nine: *Bullying Prevention Program*. Boulder: Center for the Study and Prevention of Violence (електронска verzija).
- Osofsky, J. (1997): Children and youth violence: an overview of the issues; in J. Osofsky (ed.): *Children in a violent society* (3–9). New York/London: The Guilford Press.
- Paten, P. & A. Robertson (2001): Focus on after-school time for violence prevention, ERIC-Cass Virtual Library (1–5).
- Pothrow-Stith, D. (1987): Adolescent violence: the public health approach, *Channeling children's anger* (95–104). International Invitational Conference held in Washington, May 21–22.
- Scheckner, S. & S. Rollin (2003): An elementary school violence prevention program, *Journal of School Violence: Official Journal of the International School Violence*, Vol. 2, No. 4, 3–42.
- Soen, D. (2002): School violence and its prevention in Israel, *International Education Journal*, Vol. 3, No. 3, 188–205.
- Stevens, V., I. De Bourdeaudhuij & P. Van Oost (2000): Bullying in Flemish schools: an evaluation of antibullying intervention in primary and secondary schools, *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 70, 195–210.
- TMR Network (2001): Nature and prevention of bullying, TMR European Commission. (електронска verzija teksta).
- Warden, D. (2004): Prosocial children, bullies and victims: an investigation of their sociometric status, empathy and social problem-solving strategies, *British Journal of Development Psychology*, Vol. 21, 367–385.
- Youth Violence Project* (2004). University of Virginia.